

Тенденції формування змісту шкільних підручників у контексті змін у системі освіти України під час німецької окупації // Міжнародна науково-методична інтернет-конференція 14-12.12.2012, м. Кіровоград [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pidruchnik.ucoz.ua>

УДК 37.022:001.53

ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ У КОНТЕКСТІ ЗМІН У СИСТЕМІ ОСВІТИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Олександр Жосан, кандидат педагогічних наук,

КОІППО імені Василя Сухомлинського, м. Кіровоград (Україна)

У статті досліджується один із складних і невивчених періодів історії вітчизняної навчальної літератури, визначаються основні проблеми шкільного підручникотворення в Україні під час німецької окупації. Особлива увага приділяється спробі частини української інтелігенції в складних умовах «нового порядку» реалізувати у змісті підручників свої патріотичні ідеї.

Ключові слова: вітчизняна шкільна навчальна література, шкільний підручник, зміст підручника, підручникотворення.

В статье исследуется один из сложных и неизученных периодов истории отечественной учебной литературы, определяются основные проблемы создания школьных учебников в Украине во время немецкой оккупации. Особое внимание уделяется попытке части украинской интеллигенции в сложных условиях «нового порядка» реализовать в содержании учебников свои патриотические идеи.

Ключевые слова: отечественная школьная учебная литература, школьный учебник, содержание учебника, создание учебников.

One of the most difficult and unexplored periods of national history textbooks is investigated in the article. We define the key problems of school textbooks in Ukraine during the German occupation. Particular attention is paid to the attempt of the Ukrainian intelligentsia in adversity "new order" to implement their patriotic ideas in the content of textbooks.

Keywords: domestic school teaching books, school textbooks, textbook content, construction of textbook.

Постановка проблеми. Матеріальним носієм змісту освіти, засобом його реалізації є навчальна література, тому удосконалення її якості – пріоритетне завдання розбудови національної освіти. Всебічне вивчення шкільної навчальної літератури в контексті її історико-педагогічного розвитку у взаємозв'язках з теперішнім і майбутнім є однією з умов успішного виконання цього завдання.

Важливим, але ще повністю не осмисленим і майже не висвітленим в історії вітчизняної шкільної навчальної літератури є період німецької окупації України (1941–1944 рр.). Про це надзвичайно мало і скупко написано українськими дослідниками як в Україні, так і в діаспорі. Дослідження цієї проблеми у контексті розвитку освіти на окупованих територіях є досить актуальним ще й тому, що до цього часу існують суперечки щодо співпраці

освітньої та наукової еліти України з німцями.

Загальна картина освіти в період німецької окупації, а також деякі відомості про навчальну літературу збереглися в різних періодичних виданнях, архівних фондах та у спогадах свідків. Ці питання у рамках своїх історико-педагогічних досліджень вивчали Л. Задорожна, П. Мазур, В. Оліфіренко, В. Офіцінський, К. Паньківський, Б. Равдін, А. Скоробогатов, Б. Соколов, Д. Титаренко, С. Хмара, С. Шевченко та ін. Проблема ж формування змісту шкільної навчальної літератури ще не досліджувалася.

Метою публікації є спроба визначити основні тенденції формування змісту шкільних підручників в Україні в період німецької окупації.

Основні результати дослідження. Під час окупації навчання у школах України не припинилося, але пріоритетом для німецької влади стала початкова освіта та окремі напрямки середньої спеціальної освіти. Також було відновлене навчання у деяких вищих навчальних закладах, проте їх спеціалізація свідчила, що німці дозволяли підготовку переважно спеціалістів сільськогосподарського спрямування, окремих галузей промисловості та вчителів для початкових шкіл [2, с. 23; 8, с. 790]. Питаннями функціонування освіти в окупованому місті, як правило, займалися відділ освіти при Міській Управі та шкільна комісія «Просвіти» [11]. З перших же днів вони зіткнулися з великими проблемами, адже в умовах війни кваліфікованих учителів бракувало.

Якщо взяти дві протилежні точки української землі – Львівщину на заході та Донеччину на сході, побачимо таку спільну картину. На заході з початком вторгнення німців в Україну стан освіти мав такий вигляд: восени 1941 року відкрито відповідно до національного населення школи українські й польські. Українських шкіл відкрили майже три тисячі, треба було негайно 7 тисяч учителів [7, с. 119]. У Галичині діяло на той час 10 українських гімназій, видавався журнал "Українська школа" (з вересня 1942 р.) [5]. На Донеччині ситуація склалася приблизно така ж: з перших відносно мирних днів, коли фронт відкотився далеко на схід, активно почали відкриватися школи та спеціальні навчальні заклади. Наприклад, у Бахмутському районі 30 червня 1942 року кінець навчального року відзначили 5 шкіл. До старших класів у цих закладах було переведено 877 учнів 1-3 класів, а з 4-х класів, які налічували 135 школярів, було випущено з атестатами 113 учнів. У грудні 1942 р. у Бахмуті діяло вже 6 шкіл (з них 3 семирічки), у яких налічувалося 2500 дітей. Аналогічна ситуація складалася в містах Маріуполі, Краматорську, Горлівці та в інших населених пунктах Донеччини. Зокрема в Маріуполі в цей же час діяло 19 початкових і середніх шкіл [12, с. 61]. З перших же днів діяльності навчальних закладів постало питання про використання засобів навчання.

Директивою рейхскомісаріату, виданою у вересні 1941 р., заборонялося користуватися навчальними планами, учнівськими бібліотеками, навчальними посібниками (фільмами, картами, картинами тощо), підручниками радянського періоду [11]. Виняток складали лише деякі підручники арифметики, природознавства та фізичної географії.

Німецькими вченими було розгорнуто кампанію критики радянських підручників і радянської методики викладання. Що ж ставилося в провину радянській системі навчання? Перш за все - часта зміна методик і програм, низький рівень підготовки, високий відсоток комуністів серед директорів і викладачів шкіл, «спрямованість не на знання, а на відданість партії». Зазначалося, що особливо нещадної обробці піддавалися предмети «Історія» та «Література». Трактуючи події тисячолітньої давності, теоретики сталінізму зводили свої рахунки [1, с. 82-85]. Багато в чому німецькі вчені, на нашу думку, були праві, але, критикуючи радянську освітню систему, вони не згадували про те, що навчання в школі на окупованих територіях мало бути підпорядковано меті політичної соціалізації молоді. Г. Хасс називає дві причини, які звернули увагу окупаційної влади на освіту: 1) трудова повинність на окупованих територіях починалася з 14-ти років, а до цього віку молодь ніяк не була соціалізована, 2) воєнний час сприяв розвитку підліткової злочинності, а школа могла організувати і взяти молодь під контроль [13]. Це підтверджують результати сучасних досліджень.

У Кіровограді, наприклад, окупанти дозволили українській цивільній владі відновити діяльність частини культурних установ і освітніх закладів у вересні 1941 року. Суттєвою перешкодою в цьому була зайнятість військами приміщень деяких шкіл, бібліотек і клубів під казарми й шпиталі. Протягом першого навчального року під час окупації відновилися робота більшості початкових шкіл Кіровоградської області. До кінця 1941 року в Кіровограді діяло 12 шкіл із 33, у Новоукраїнці – 6, у Рівненському й Бобринецькому районах – по 36, в Олександрійському – 78. Для навчання дітей німецької національності в Кіровограді й Бобринці відкрилися німецькі народні школи.

У початкових школах області вивчалися арифметика, українська мова, вітчизнянознавство, у частині з них – закон Божий. У листопаді 1941 року відновили роботу Шамівський і Бобринецький сільгосптехнікуми, у грудні – Ерделівська садово-городня та Олександрійська реміснична школи, згодом – Олександрійська учительська семінарія. З ініціативи відділу освіти в Кіровограді діяли курси з вивчення німецької й української мов. У газеті «Кіровоградські вісті» регулярно друкувалися статті патріотичного та антибільшовицького спрямування, репортажі про різні події шкільного життя. З ініціативи похідних груп ОУН відновилися осередки «Просвіти». Відродилося релігійне життя. Місцева влада наказала охрестити всіх дітей віком до 12 років [14]. Зазначені факти дають підставу для визначення певних особливостей змісту освіти і, відповідно, змісту навчальної літератури в ті роки.

У вересні 1942 р. у Харкові, за даними А.Скоробагатова, працювало 20 шкіл, у яких було задіяні 267 учителів і 158 осіб технічного персоналу. Усього в 1942–1943 роках відділ освіти Харківської міської управи зареєстрував 9 тисяч учнів. Освітньою діяльністю у місті займалося також і товариство «Просвіта». Створювалися методичні комісії для переробки та пристосування радянських підручників для навчання у школах та для підготовки нових підручників: з історії для 3-4 класів - В. Дубровський, 5 кл.

- В. Державін, 6 кл. - А. М'якшин, 7 кл. - Б. Львов; з української мови: для 1-3 кл. - І. Крилов, 7 кл. - Ю. Шевельов та Д. Соловей. Проте німці не дозволили їх видання [11, с. 197]. Напевне, це було спричинено невідповідністю змісту цих підручників ідеологічним і політичним засадам діяльності німецької окупаційної адміністрації.

За даними дослідників [1; 3; 4; 5; 12] значна частина підручників, підготовлених у ті роки українськими авторами, як правило – науковцями й висококваліфікованими вчителями-практиками, містила потужний методичний апарат, розроблений у кращих традиціях підручникотворення доби УНР та періоду «червоного» ренесансу.

Патріотичні уявлення про українську школу були досить поширеними в часи окупації. В одній із маріупольських газет (Донецька область), що виходила під час окупації, друкувалася навіть концепція української національної школи, у якій підкреслювалося, що виховання молодого покоління повинне бути націоналістичним, метою якого є виплекати гармонійний вольовий тип українця, здатного до активного творчого життя. В такій людині має гармонійно поєднатися воля, характер, розум. Основною рисою національного виховання є національність і змістом, і формою. Виховання повинно йти напрямом героїчної національної культури. Прагнення до героїзму (прометеївська самопожертва в ім'я нації) – провідний напрям нашого національного виховання. В школі в усьому повинен панувати національний дух, національна культура. Зауважимо, що німецька влада не мала відношення до цих концептуальних формулювань. Як виявив сучасний дослідник П. Мазур [4], продуцентами цих думок був колишній член уряду УНР М. Стасюк, що редагував одну з маріупольських газет, та провідники українського антифашистського підпілля, яке на Донеччині очолював Є. Стахів. Всі члени маріупольського підпілля, як і М. Стасюк, були згодом знищені німцями. Фашистській владі, як і радянській, не потрібні були свідомі патріоти України.

У «Краматорській газеті» того ж часу В. Оліфіренко знайшов аналогічні погляди на українську шкільну справу: «Не може бути жодних сумнівів у тім, - пишеться в одному з матеріалів краматорської районної управи за підписом В. Кириченка, - що школа мусить бути суто українською, національною школою. Крім того, що все навчання в ній провадитиметься тільки українською мовою, в процесі роботи дітям послідовно й невинно повинна прищеплюватись любов до всього українського - до українських борців за визволення своєї батьківщини від більшовизму, до української літератури, мистецтва, українського слова і фольклору» [5]. Зрозуміло, що німецька влада не дала цим ідеям розвитку. Не для того німці прийшли в Україну, щоб відроджувати українську духовність, яку перед тим жорстко нищила інша тоталітарна влада – радянська.

Аналіз легальної української преси в окупованій Східній Галичині провів В. Офіцинський, який серед багатьох аспектів дослідження зупинився на проблемах української освіти того періоду і пришов до сумних висновків про дійсний її стан, зокрема, про те, що пріоритетний розвиток в освітній

політиці окупаційного режиму отримували початкова та середня професійна освіта [6]. Отже, для німців важливою була початкова елементарна освіта, а не середня і вища, тому що їм потрібна була перш за все робоча сила.

У початкових школах запроваджувалося вивчення української мови, німецької мови, арифметики, природознавства, географії, співів, гімнастики, каліграфії та малювання. Про це ми дізналися із свідoctва, виданого відділом освіти Харківської міської управи випускниці початкової народної школи № 13 Леонтині Алксніс 30 червня 1943 року [11]. Впровадження в українських школах викладання предметів, програми яких хоч і затверджувалися німецькою владою, але все ж таки розроблялися українськими фахівцями, зі змістом, що будувався переважно на українському матеріалі, зовсім не означало, що німці підтримували відновлення української свідомості та самобутності серед населення. У такий спосіб вони прагнули швидко знищити все радянське, більшовицьке. Цими невеликими поступками скористалася національно свідомою частиною інтелігенції, що залишилася в окупованих містах і селах, за що й сплатила досить дорого – згодом сотні тисяч патріотично налаштованих учителів, викладачів ВУЗів та працівників органів управління освітою були розстріляні німцями.

Незважаючи на важкі умови життя та праці, педагоги знайомили учнів із перлинами української літератури. Як згадує Р. Рибальченко, саме завдяки своєму вчителю він ознайомився з такими відомими класичними творами, як «В дитинстві» О. Олеся, «Співець» Лесі Українки, «Сонце і хмари» Є. Гребінки, слухав про творчість М. Коцюбинського, І. Манджури, І. Нечуя-Левицького, А. Тесленка, В. Винниченка, Марка Вовчка, М. Вороного, С. Черкасенка, Я. Щоголева, М. Хвильового [10, с. 113].

Як зазначалося вище, багато підручників для середньої школи за часів німецької окупації так і не вийшли в Україні. Історію з підготовкою до друку двох із них описав донецчанин Д. Кислиця, який після закінчення Луганського педінституту вчився в аспірантурі Українського науково-дослідного інституту педагогіки в Києві, а під час окупації був директором київського видавництва "Українська школа" і входив до групи педагогів, що укладали шкільні підручники. Пізніше він згадував, що на запрошення директора Київського педінституту В. Завітневича він долучився укладачів підручників і разом із М. Жовтобрюхом вони розробили підручник з української мови для 3 і 4 класів. Для перевірки німецькою владою ці підручники були відправлені до Берліна. Та окупанти затверджувати їх та рекомендувати до друку не поспішали [3, с. 198]. Д.Кислиця пише: "Як поїхали наші підручники до Берліну, то там їм і жаба циці дала" [3, с. 205]. Проте, маємо й інші приклади піручникотворення в ті роки.

Сучасний дослідник освітніх проблем на сході України під час німецької окупації Д.Титаренко повідомляє, що в маріупольському видавництві ім. І.Франка накладом 2 тис. примірників був виданий буквар для 1-го класу (до нього увійшли твори Т.Шевченка, Марка Вовчка, Л.Глібова, І.Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Б.Грінченка, О.Олеся), читанки для третього і четвертого років навчання, підручник німецької мови

[12, с. 62]. У Донецькому обласному архіві знаходиться повністю збережена "Читанка для II класу народної школи", яку уклали вчителі м. Слов'янська. Вона була видана 1942 р. У передмові-керівництві для вчителів, зокрема, зазначалося, що матеріал до читання розташований у ній за порами року: осінь, зима, весна, літо. На перших сторінках вміщено кілька віршів, у яких говориться про любов до рідного краю, до своєї рідної мови. Учитель використає їх після вступної розмови з дітьми про визволення України від більшовицького рабства великим німецьким народом [5]. Кидається в очі те, що в читанці є твори заборонених у радянський час письменників М.Чернявського, О.Олеся, Б.Грінченка, В.Самійленка, П.Куліша, Г.Шерстюка та ін. Подаються вірші та маленькі оповідання Т.Шевченка, Марка Вовчка, Л.Глібова, М.Коцюбинського, Я.Щоголіва. Крім того, тут бачимо переклади з російської мови творів О.Пушкіна, М.Сибіряка, С.Бердяєва. Як не дивно, в книжці немає творів, які б так чи інакше підносили німецьких "визволителів".

У Краматорську складна ситуація з підручниками виправлялася у такий спосіб: місцеві вчителі склали нові підручники, Краматорська друкарня виготовила їх, і учні початкових шкіл здобули можливість нормально вчитись, маючи у себе на руках книжку відповідного змісту. Щодо підручників для середніх і старших класів, де вивчається по кілька різних предметів, німецька влада заборонила користуватися радянськими навчальними книжками, натомість було рекомендовано до використання підручники дореволюційні та доби Центральної Ради. Так, зокрема, у Краматорську вчителі у середніх і старших класах користувались "Древней историей" та "Историей средних веков" Іванова, "Историей средних веков" професора Віппера, "Ілюстрованою історією України" М.Грушевського, "Історією українського письменства" С.Єфремова та ін. [5]. Як бачимо, у різних регіонах України окупаційна влада по-різному ставилася до проблем підручникотворення і надавала авторам підручників різні права у цій діяльності, а також створювала педагогам різні умови праці.

У галицькому "Видавництві шкільних книжок" планувалося у перші роки війни видати шкільні підручники, передбачені навчальними програмами. Для розв'язання проблеми підручників для вищих навчальних закладів місцеві українські освітяни хотіли відкрити "Українське наукове видавництво". Воно мало видавати підручники, підготовлені українськими науковцями, а також наукову літературу зарубіжних авторів, перекладену на українську мову. Та далі планів робота не пішла. Згодом українці зрозуміли колоніальні наміри німців щодо України. Народ побачив, що "політика нацистської влади в Східній Галичині мала яскраво виражений антиукраїнський характер, що було головною причиною розгортання тут руху опору у формі Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії" [6]. Приблизно така ж ситуація склалася і в інших регіонах. У Кіровоградській області, наприклад, виникла розгалужена мережа націоналістичних підпільних організацій, які завдавали значних збитків німецьким окупантам. Саме в цей час німці вводять жорстоку

цензуру змісту всіх видань, зокрема й навчальних.

Важливим є питання про мову, якою видавалася навчальна література. Більшість дослідників стверджують, що викладання в школах окупованої України здійснювалося українською мовою [2; 5-7; 11; 12]. Проте, Б.Равдін наводить приклади видання та використання руминомовних та російськомовних підручників на Одещині [9]. Крім того, наводить на роздуми інформація про те, що на півдні окупованих радянських територій, зокрема в Одесі, де гімназійна освіта на останньому етапі окупації поширювалася, робилися спроби реформи шкільної освіти – намічався перехід на роздільне навчання хлопчиків і дівчаток, розробляли шкільну форму, вводили правила поведінки для учнів тощо [16, с. 144-145]. Можемо припустити, що в різних адміністративно-територіальних одиницях, на які було розділено Україну, впроваджувалися різні моделі освіти, а відповідно й різні моделі навчальної літератури.

Подані вище факти свідчать певною мірою й про справжні плани німецької влади стосовно майбутнього України. А якщо до цього додати факт, описаний істориком К. Шляховим, то картина вимальовується досить сумна. У Кіровограді міська управа на початку 1942 року звернулася до німецької влади з пропозицією назвати Кіровоград Тобілевичами, про що писалося тоді на сторінках газети «Український голос», але німці не погодилися на перейменування міста. З якихось причин їх влаштувала назва «Кіровоград» і вони заплющили очі на її походження [15]. Головна причина, на нашу думку, полягає в тому, що до планів німців існування територіально єдиної України, вже не кажучи про її державність, не входило. Тому вони й не могли дозволити з'явлення на карті назв, пов'язаних з її історією і культурою.

Висновки. У трагічний для України час німецької окупації освіта, хоча й у скороченому вигляді, продовжувала функціонувати, задовольняючи окремі потреби українського населення. Маємо звернути увагу на спроби певної групи інтелігенції в страхітливих умовах «нового порядку» реалізувати свої національно-патріотичні ідеї.

У цей час з'являються нові навчальні книжки, в яких на перше місце висувається завдання формування патріотично налаштованих молодих українців. До школи повертаються твори провідних українських письменників XIX і XX ст., заборонених радянською владою.

Незважаючи на важкі суспільно-політичні обставини, породжені черговою окупацією, українська школа продовжувала жити: видавалися підручники, розроблялися нові концепції навчання і виховання патріотичного спрямування. Але німецька влада, як і комуністична, не давала цим ідеям можливостей для повноцінного розвитку й реалізації.

Література

1. Дацишина М.В. Учебники от Гитлера: программа нацистов по социализации молодежи на оккупированных советских территориях / М.В. Дацишина // Alma Mater (Вестник высшей школы). – 2011. – № 1. – С. 80-88.
2. Задорожна Л. Стан української освіти в період німецької окупації. 1941–1943 рр.

// Історія в школі. – 1999. – № 11-12. – С. 23–29

3. Кислиця Д. Світе ясний. Спогади. Від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавщині / Кислиця Дмитро. – Оттава, 1987. – 453 с.

4. Мазур П. Маріуполь. Школа в роки окупації (1941-1943) // Донеччина. – 1999. – 7 жовтня.

5. Оліфіренко В. В. Підручник з української літератури : історія і теорія / В.В.Оліфіренко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2003. – 324 с.

6. Офіцинський В. Політичний розвиток Східної Галичини у складі Німеччини у 1941-1944 рр. (за матеріалами періодичних видань) / Офіцинський Василь // <http://www.ofitsynskyy.uzhgorod.ua/book4.htm>

7. Паньківський К. Роки німецької окупації / Паньківський Кость. – Нью-Йорк. – Торонто, 1965. – 480 с.

8. Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942–1944 рр.) / Потильчак О. // Архіви окупації 1941–1944. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 782–790.

9. Равдин Б. Мама мыла пилораму? Стабильный учебник времен оккупации. <http://www.ruthenia.ru/document/545595.htm>

10. Рибальченко Р.К. Підкови на снігу: Спогади про війну, враження / Рибальченко Р.К. – Х. : Курсор, 2006. – 285 с.

11. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А.В.Скоробогатов. – Х. : Прапор, 2006. – 376 с.

12. Титаренко Д. Стан освіти на Донеччині в 1941–1943 рр. за матеріалами окупаційної періодичної преси / Титаренко Д. // Схід, 2000. – № 1. – С. 61–63.

13. Хасс Г. Германская оккупационная политика в Ленинградской области (1941–1944) / Хасс Г. // Новая и новейшая история. – 2003. – № 6.

14. Шевченко С. Окупація: невідомі аспекти Сергій Шевченко, Сергій Хмара // Сурма (на сайті «Кіровоградський край») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kir-kray.do.am/publ/3-1-0-577>.

15. Шляховий К.В. Топонімічна політика української міської влади у період німецької окупації Кіровограда 1941-1943 рр. / К.В.Шляховий // Кіровоградський краєзнавчий музей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.regionalmuseum.kr.ua/ashl/shl_u.html.

16. Dallin A. Odessa, 1941–1944. A Case Study of Soviet Territory under Foreign Rule. Iași; Oxford; Portland: The Center for Romanian Studies, 1998. – P. 142–146.